

A LÁTENS KÖZVÉLEMÉNY ÚJRAGONDOLÁSA

ANGELUSZ Róbert

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: angelusz@ludens.elte.hu

Abstract: The study makes an attempt at rethinking and extending the notion of latent public opinion. According to this conception in contemporary societies it does not suffice to restrict the concept of latent opinion to the bifurcation of private and public opinions on the one hand and the manifestation of so called hidden opinions on the other. The paper studies the concept of latent opinion from three aspects. Beside the secrecy of opinions it analyzes latency syndromes deriving from the restricted observability of audiences, respectively from the transformation of opinions to votes. In all these cases it is the lack of direct observability – visibility, surveyability and foreseeability – that plays an important role in the evolution of latency. The extension of the concept can refer not only to hidden opinions as intended but also to the unintended consequences of latency. Surveying the research experiences of forty years it seems certain that while before the change of system it was hidden opinions that existed much more widely, in our days it is the more difficult reachability of audiences and the transformation of opinions into votes that becomes the most important barrier of the observability of opinions.

Összefoglaló: A tanulmány a látens közvélemény fogalmának újragondolására és kiterjesztésére tesz kísérletet. E koncepció szerint a modern társadalmakban a látens közvéleményt nem elég a magán és a nyilvános vélemények szétválására és a rejtőzködő véleményekre korlátozni. A vélemények titkosítása mellett elemzi a közönség csökkenő elérhetőségéből és a vélemények szavazatokká transzformálódásából adódó problémákat. Mindhárom esetben a közvetlen megfigyelhetőség – a láthatóság, az áttekinthetőség és az előre láthatóság – hiánya fontos szerepet játszik a látencia kialakulásában. A fogalom kiterjesztésével nem csak a vélemények szándékolt elrejtését tartalmazza, hanem a látencia nem intencionált következményeit is magába foglalja. Az elmúlt negyven év kutatási tapasztalatait mérlegelve nyilvánvalónak látszik, hogy a rendszerváltozás előtt a látens vélemények sokkal átfogóbban érvényesültek, míg napjainkban a közönség elérhetőségéből és a vélemények szavazatokká transzformálódásából adódó nehézségek válnak a vélemények megfigyelhetőségének legfőbb akadályává

Keywords: latent public opinion, latency, visibility, transparency, foreseeability

Kulcsszavak: látens közvélemény, látencia, láthatóság, áttekinthetőség, előre láthatóság

A TÉMA FELVETÉSE

Az elmúlt negyven évben a közvélemény hazai kutatóinak az elméleti és módszertani kihívások egész seregével kellett szembenéznük. A felmerülő dilemmák – a hasonlóságok ellenére – más jellegűek voltak Magyarországon és általában kelet-Európában, mint a nagy demokratikus hagyományokkal és a közvélemény fejlett intézményrendszerével rendelkező nyugati demokráciákban. Az előbbieken a rendszerváltozások éles strukturális törésvonalat hoztak létre, átalakították a közvélemény szerveződését, kommunikációs szerkezetét, jellegzetes típusait, és szerepüket politikai erőviszonyok rendszerében. A nyugati demokráciákban bár hasonló méretű strukturális áttrendeződésekre nem került sor, a globalizáció, a növekvő heterogenitás, az urbanizálódás, az individualizálódás folyamatai és a nyilvánosság szerkezetváltozása következtében szintén jelentősen megváltoztak – megítélésem szerint összességében romlottak – a közvélemény megfigyelhetőségének feltételei. A demoszkópiai kutatások feltételrendszerének módosulását jelzi, hogy míg a '70-es évekig szinte rendkívülinek számítottak a téves választói előrejelzések vagy kudarcok, addig az elmúlt három évtizedben a közvélemény-kutatás olyan nagy tradícióval rendelkező országaiban mint Anglia, Franciaország vagy Németország, szemmel láthatóan megszorodtak a téves előrejelzések.

Jóllehet a közvélemény megismerhetőségének nehézségei jórészt univerzális jellegűek, amelyek a legkülönbözőbb országok közvélemény-kutatásában hasonló dilemmákat vetnek fel, talán megengedhető, ha a Tömegkommunikációs Kutatóközpont megalapításának negyvenedik évfordulója alkalmából rendezett konferencián, mindenek előtt a közvélemény formálódásának, dinamikájának sajátosságait és a közvéleménykutatás kihívásait a hazai viszonyokra fókuszálva tekintem át, még akkor is ha esetenként utalok a hasonlóságokra és az eltérésekre, illetve hivatkozom a nemzetközi irodalomnak a témára vonatkozó eredményeire. A közvélemény megismerhetőségének korlátai, természetesen így is számottevőek. Ezek teljes áttekintésére és átfogó elemzésére e tanulmány keretében nem vállalkozhatok. Ezért egy olyan jelenség újragondolására teszek kísérletet, amelynek különböző megjelenési formái végig kísérték az elmúlt négy évtized magyar közvélemény-kutatását. A szóban forgó témakör, amely megítélésem szerint a rendszerváltozás előtt és az utóbbi két évtizedben is a közvélemény megfigyelhetőségének legnagyobb akadályát képezte, a közvélemény látenciájának problémája, amelynek értelmezésére és kutatására a '70-es évektől kezdődően magam is több kísérletet tettem.¹ Az a megfogalmazás, hogy a látens közvélemény fogalmát – a rendszerváltást követő radikális átalakulások ellenére – az elmúlt négy évtized egészére kiterjeszthetőnek tartom, természetesen további magyarázatot igényel. Az általam kidolgozott és később némileg kitágított fogalom archetipusát eredendően, a kelet-európai monolitikus társadalmak közvéleményének jellemzésére és értelmezésére kíséreltem meg alkalmazni. A látens közvéleményt, amelyet a hallgatás spirálja² elméletének szociálpszichológiai magyarázatától és mechanizmusaitól eltérően alapvetően szociológiai jelenséggként kezeltem, a rendszer olyan strukturális

1 Lásd pl.: Angelusz 1973, 1983, 1991, 2000.

2 A hallgatási spirál elméletének első monografikus formában publikált változata 1980-ban jelent meg, lásd: Noelle-Neumann 1980.

adottságaival hoztam összefüggésbe, mint a hatalom erős központi centralizációja, a munkahelyeknek az állam hatalmi struktúrájába való integrációja, a politikai életnek magánszférába történő túlzott behatolása, a korlátozott nyilvánosság, az intézményesített pluralizmus hiánya. A látens közvéleményt az abszolutizmus felé hajló strukturális feltételrendszer velejárójának tekintettem, amelynek folyományaként – némileg leegyszerűsítve – a magán és a nyilvános vélemények elkülönülhettek és számos esetben el is különültek egymástól és ennek következtében a deklarált vélemények jelentős torzításokkal képezték le a magánvéleményeket.

A látens közvélemény koncepciójának a jelen tanulmányban kifejtése kerülő elemzése és újraértelmezése előtt azonban indokolt választ adni az alábbi kérdésekre.

1) Egyáltalán jogosult-e használni a közvélemény fogalmát a rendszerváltás előtti periódus feltételei között kialakult véleményreakciókra, közéleti és kormányzati eseményekkel kapcsolatos lakossági megnyilatkozásokra.

2) A kommunikációs látencia jelenségét és a látens jelzöt, indokolt-e korlátozni a magán- és a nyilvános vélemények szétválasztására, illetve a „rejtőzködő véleményekre”, vagy pedig az új viszonyok között mindenképpen indokolt kiterjeszteni a látens közvélemény fogalmát.

Az első kérdés esetében felmerülő érveket és ellenérveket mérlegelve célszerűnek látom a közvélemény fogalmának fenntartását még akkor is, ha kétségtelen, hogy a véleménynyilvánítás strukturális feltételei, különösen a kritikai vélemények kimondásának esélyei a rendszerváltás előtti és utáni viszonyok között számottevően különböztek. A rendszerváltás előtti közvéleményt a J-alakú, támogató jellegű megoszlások jellemezték, míg a '90-es években már az U alakú, polarizált közvélemény vált dominánssá. A legfontosabb különbség természetesen az, hogy a rendszerváltozás utáni közvélemény – demokratikus választások és referendumok formájában – közakaratként is megjelenik. A közvélemény-formálódás folyamatainak a közakarat nyilvánításhoz fűződő hol lazább szerkezetű, hol szorosabb kapcsolata következtében természetesen megváltozik a közvélemény-kormányzat közötti viszony is, amely a közvélemény szociológiájának egyik „par excellence” problémája. Bár a demokratikus választások és a közakarat intézményeinek hiánya esetén a közvéleménynek a kormányzásra kifejtett hatása legyengül, mégsem helyeselném az említett viszonyok között a fogalom mellőzését.

A közvélemény a korlátozott nyilvánosság feltételei között is létezik. Az abszolutista, vagy totalitáriánus rendszerek uralkodó elitje, rendszerint törekszik a közvélemény titkos, félig titkos vagy akár nyilvános kipuhatolására, bár ezekben az esetekben is jelentősen korlátozza a közvélemény-kutatások nyilvánosságra hozatalát. A közvélemény megszólaltatásának kérdése ilyen társadalmakban fel sem merül. Ennek ellenére valamiféle többé-kevésbé aktiválódó, számos esetben látens formában megjelenő limitált közvélemény létezik, a társadalmak uralkodó körei nem alapvetően törekednek kipuhatolására. A közakarati megnyilatkozásoktól megfosztott, detronizált közvélemény létét már csak azért sem indokolt megkérdőjelezni, mert ennek megszólaltatása a demokratikus átalakulások egyik fontos előfeltétele.

A második kérdés részletesebb elemzést és hosszabb fejtegetéseket igényel, amelynek megválaszolására tanulmányom egészével teszek kísérletet. Reményeim szerint korábbi tanulmányaim is igazolták, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása, a vélemények jelentős részének titkosítása nem korlátozható a monolitikus

hatalmi berendezkedésekre, hanem – eltérő témaspecifikumokra koncentrálva, a politika területén némileg kisebb kiterjedéssel – a demokratikus társadalmakban is megfigyelhető. A kérdés komplexebb megválaszolása azonban nem csak a magán és a nyilvános vélemény inkongruenciájára vonatkozik, hanem arra is, hogy a közvélemény látenciájának jelenséggöre korlátozható e pusztán, a vélemények elkendőzésére. Tanulmányom további részében éppen arra teszek kísérletet, hogy kiterjesszem a látens közvélemény általam eddig használt koncepciójának térfogatát. Ennek során a látenciát három aspektusból közelítem meg: 1) a vélemények elrejtése, 2) a közvélemény alanyi hordozóinak megközelíthetősége, áttekinthetősége, 3) a közvélemény „láthatatlan következményei” szempontjából. A látens közvélemény e három egymással szorosan összefüggő komponensének elkülönítése mellett kísérletet teszek annak összegzésére, hogy a rendszerváltozás előtti és utáni periódusban a közvélemény megfigyelhetőségét a három komponens milyen mértékben akadályozta.

A VÉLEMÉNYEK TITKOSÍTÁSA

A magán és a nyilvános vélemények megkülönböztetésnek csak akkor van értelme ha tartalmuk kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól. Ha egy társadalomban a véleménynyilvánító közönség valamennyi tagja olyan perzisztens véleménnyel rendelkezik, hogy a véleménynyilvánítás legkülönbözőbb szituációiban ugyanazt a nézetet képviselné, az említett megkülönböztetés és a vélemények titkosítása fel sem merülne. Tiszta formában ilyen szintű perzisztencia nem létezik, inkább gondolati konstrukcióként, ideáltípusként képzelhető el. Valójában a modern társadalmakban számos olyan kényszer, társadalmi nyomás és érdek működik, amely a belső meggyőződést és a nyilvánosan kimondott álláspontokat eltérítheti egymástól. A nyomásoknak rendkívül eltérő formái léteznek. A represszió, a kommunikációs tabuk, a jogszabályok, az injunktív és a deskriptív normák,³ akárcsak a véleménynyilvánítással kapcsolatos szerepelvárások következtében a magán és a nyilvános többé-kevésbé eltér egymástól és a viszonylag perzisztens véleménynyilvánítók mellett előfordulnak olyanok is, akik a társas helyzet informális vagy intézményes, magán vagy nyilvános jellegétől, illetve a kommunikációs partnerek összetételétől is függően eltérő kontextusokban, különböző véleményeket fogalmaznak meg. A választásokkal szemben, ahol az „egy ember egy szavazat elve” valósul meg, a látens közvélemény esetében az „egy ember egy vélemény elve” a közvélemény formálódás folyamataiban nem érvényesül.⁴

A magán és a nyilvános vélemény szétválása természetesen nem független a témától és a vélemények szociális szabadságfokától. A vélemények szociális szabadságfokát nem elégséges bizonyos alapvető jogintézmények pl.: a szólás- és a sajtószabadság alapján megítélni. A véleménynyilvánítás nem pusztán jogi garanciák függvénye: a kimondott álláspontoknak számos egyéb társadalmi és egyéni konzekvenciája lehet. A vélemények társadalmilag beágyazottak, az emberik kapcsolatok egyik kötőanyagát, a

3 Az injunktív és a deskriptív normák különbségéről és a közvélemény formálódásában játszott szerepéről lásd: Glynn 1997.

4 Mindezek alapján ilyen helyzetekben a mintaválasztás során ideálisabb lenne a véleményeket mint a potenciális véleménynyilvánítókat tekinteni alapsokaságnak.

kapcsolatok alakulásának fontos szelekciós forrását képezik. Vannak nézetek, amelyeknek a megváltoztatása a nexusok átalakulásához, vagy akár megszűnéséhez, az individuális kapcsolatháló lényeges átrendeződéséhez vezethetnek, amelyek befolyásolhatják a személyes életperspektívákat. A vélemények szociális szabadságfokán azt a lehetőségteret értem, amelyen belül valaki – releváns kapcsolatainak elvesztése vagy átrendezése nélkül – alakíthatja nézeteit. A szabadságfok akkor magas, ha a vélemény akár teljes fordulata sem érinti a kapcsolatokat. A szólásszabadság noha kétségtelenül a véleménynyilvánítás egyik aranyfedezete, annak folyamatait a vélemények szociális szabadságfoka jelentősen differenciálja.

A vélemények szociális szabadságfoka alapján különböző korokban és társadalmakban a véleménynyilvánításnak eltérő övezetei lehetnek. A rendszerváltozás előtti kelet-európai társadalmak látens közvéleményének értelmezéséhez négy övezetet a „szabad vélemények”, a „kvázi-szabad vélemények”, a „preferált vélemények” és a „kommunikációs tabuk” tartományát különböztettem meg. Az említett – nem mindig éles határokkal elváló – övezetekben eltérő kontrollmechanizmusok, normák, szerepelvárások, szankciók és jutalmak érvényesülnek, amelyek következtésben jelentősen különbözik a magánvélemények kimondásának kockázata. Összességében elmondható, hogy a szabad vélemények felől a kommunikációs tabuk felé haladva fokozatosan csökken a vélemények szabadságfoka.

A szabad vélemények övezetében nincsenek olyan normák, amelyek jutalmaznák vagy büntetnék a véleményeket. E szegmensben belül a vélemény szociálisan is szabad, a legkülönbözőbb álláspontok iránt nagyfokú tolerancia érvényesül. A vélemények a lényegét tekintve következménynélküliek. A kvázi szabad vélemények szférájában is magas a vélemények szabadságfoka. A társadalom legkülönbözőbb intézményeiben elismerik, hogy az idesorolható álláspontok magánügynek tekinthetők. A magas szabadságfokot az biztosítja, hogy e véleményekkel szemben nem alkalmaznak negatív szankciókat. Monolitikus vagy afelé hajló társadalmakban a központi hatalom mégsem teljesen közömbös az alternatív vélemények iránt, hanem különböző jelzésekkel, „jó pontokkal” érzékelteti, esetleg jutalmazza a számára kedvező nézeteket. A preferált vélemények övezetéhez olyan álláspontok sorolhatók, amelyeknek a hatalom megtartása szempontjából már nagyobb a fontosságuk, jóllehet e témák szabadsága jogi szempontból aligha megkérdőjelezhető. A központi hatalom számára mégis az adminisztratív intézkedések egész arzenálja áll rendelkezésére, amelyek segítségével (pl: a munkahelyről való elbocsátás vagy a karrier blokkolása) ellehetetlenítheti a lázadót. Az ilyen társadalmak tagjai túlnyomó részt tudatában vannak annak, hogy „a hatalom kezei messzire elérhetnek” s ennek visszatartó ereje rendkívül bénító lehet. A kommunikációs tabuk olyan témákat fognak át, amelyek a hatalom szempontjából megkérdőjelezhetetlenek. Ezek áthágását mind a kemény mind a puha diktatúrákban – beleértve a jogi retorziókat is – a legkülönbözőbb eszközökkel akadályozzák. A rendszerváltozás előtti Magyarországon a szovjet csapatok magyarországi állomásozása, a párt vezető szerepe, a szocializmussal szembeni alternatív törekvések hangoztatásának tilalma olyan kommunikációs tabuk voltak, amelyeket lényegében a '80-as évek végéig a rendszernek sikerült betartatnia. Tabu persze sokféle lehetséges. Témánk szempontjából fontosnak látom a koercitív és a kulturális tabuk megkülönböztetését. Az említett kommunikációs tabuk koercitív jellegük miatt lényegesen különböznek a kulturális tabuktól, amelyek társadalmi konszenzuson alapulnak és amelyek a széles

körü ismertség – mindenki tudja, hogy mindenki így gondolkodik – rendkívüli tartósságot biztosít. A hatalom megtartására irányuló kommunikációs tabuk esetében legfeljebb látszólagos konszenzusok léteznek. A tiltott nézetek a nyilvánosságban nem kapnak ugyan hangot de az intim közösségekben kisebb-nagyobb gyakoriságban megfogalmazódnak és így az is elmondható, hogy a „sokan tudják, hogy mások is tudhatják”, a fenti tabuk nem konszenzuson, hanem kényszeren alapulnak.

A koercitív tabuk a közvélemény-kutatások számára mindig szakmai kihívást jelentenek. A rájuk irányuló kérdések a nyilvánosságban vagy a demoszkópiai kutatások kérdőíveiben egészen a múlt rendszer utolsó éveig tilalom alá estek. A kutatók leleményessége esetenként mégis áttörte a koercitív tabuk páncélját. Egy 1983-ban végzett felvétel eredményei pregnánsan mutatták: ha mégis elhangzanak ilyen kérdések a közönség elsöprő többsége tabuként kezeli azokat. A szóban forgó – Nagy Lajos Géza által irányított – kutatás során a vizsgált populációnak négy második világháború utáni korszakot az 1945-48-ig tartó periódust, az '50-es éveket, az 1956-os októberi eseményeket és „az utóbbi egy-két évtizedet” ('70-es '80-as évek) kellett különböző értékek segítségével jellemeznie (Nagy 1989). Az értékmérlegek egyenlege alapján egyértelművé vált, hogy a közvélemény mely korszakokat minősítette „jó”-nak illetve „rossz”-nak. A korszakok összehasonlítása során az '56-os események éles választóvonalat képeztek. A korábbi periódusokat a negatív, a későbbieket a pozitív értékek dominálták, azonban valamennyi összehasonlított korszak közül – beleértve az '50-es éveket is – a legnegatívabb képet az '56-os eseményekről alakított ki a közvélemény. A kirajzolódó trend még akkor is egyértelmű ha feltételezzük, hogy a lakosság egy része a kultivált ideológiák és a propaganda hatására – vagy attól függetlenül – valóban negatívan ítélte meg '56-ot. Az értékelés egyöntetűsége és töretlensége nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalom döntő többsége tisztában volt a kérdés tabu jellegével. Más kutatási eredményeket is figyelembe véve feltételezhetjük, hogy érzékelve a kérdés súlyát és lehetséges következményeit a válaszadók jelentős része a magánvéleményét és a deklarált véleményét elválasztotta egymástól. Az értékelések egyöntetűsége és az a körülmény, hogy egyetlen kemény változó sem befolyásolta szignifikánsan a vizsgált korszakok értékprofiljának és '56 negatív megítélésnek trendjét, valószínűsíti a fenti interpretáció jogosultságát. Ilyen irányba mutatnak a későbbi vizsgálatok is, amelyek jelzik, hogy rendkívüli összetettsége és részben máig ambivalens megítélése ellenére, már közvetlenül a rendszerváltozás után a fentiekhez képest ugyancsak radikális fordulat következett be '56 értékelésében.⁵ Saját tapasztalataim szerint az ilyen – bizonyos tekintetben 180 fokban – fordulatok a látnak közvélemény tipikus ismérvei közé tartoznak.

A négy övezet jellegzetességeinek – mindenek előtt eltérő szabadságfokainak – áttekintése alapján kézenfekvő, hogy különösen a preferált vélemények és a koercitív tabuk tartományát érintő kérdésekben volt a legveszélyesebb a kritikai vélemények kimondása. Jórészt a magán és a nyilvános vélemények szétválásával a magánvélemények gyakori elrejtésével és helyettük a terepszínű deklarált vélemények kinyilvánításával magyarázhatjuk azt a közismert jelenséget, hogy a rendszerváltozás előtti magyar társadalom közvéleményt a támogató vélemények túlsúlya, a vélemények J-alakú megosztása jellemezte. Polarizált, U-alakú megoszlások elsősorban a szabadvélemények szférájában sűrűsödtek. Kisebb gyakorisággal a kvázi-szabad vélemé-

5 Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Vásárhelyi Mária elemzését (2007).

nyek övezetében is feltűntek, mégis az ide tartozó véleményeknél már uralkodó volt a hivatalos normákat szem előtt tartó, azoknak behódoló deklarált vélemény.

A véleménynyilvánítás kockázati szintje persze nemcsak tématarományonként különbözik, hanem attól is függ, hogy milyen szituációban, hány ember előtt, illetve mennyire védett, megbízható miliőben zajlik a véleménynyilvánítás. A látens közvélemény anatómiájának és működésének megértéséhez legalább négy szituációtípust érdemes megkülönböztetni:

1) Az intim közösségek megbízható közegében elsősorban erős kötésű kapcsolatokat, közeli rokonok, barátok között zajló megbeszélések, amelyeknek a védetségét az is növeli, hogy a beszélgető társak legtöbb esetben hasonlóan vélekednek az adott témáról.

2) Futólagos ismerősök, gyenge kötésű pályáin elhangzó nézetek, amelyeknek az előbbieknél már nagyobb a kockázata. Ennek mérséklését azonban nagyban elősegíti, hogy gyenge kötések esetén a véleménynyilvánító mérlegelheti hogy kik vannak jelen és hogy az adott közegben vállalja-e a véleménynyilvánítást vagy kitér előle.

3) Félnyilvános intézményes fórumokon elhangzó kijelentések. E fórumokon a jelenlévők nagy száma, heterogenitása, a résztvevők illetve a kérdésben elhangzó véleményklímának a nem kellő ismerete az előzőekhez képest jóval megnöveli a kritikai vélemény kimondásának kockázatát.

4) Tömegkommunikáció nyilvános csatornáin elhangzott álláspontok. E fórumok a véleménynyilvánítás szempontjából a legkockázatosabbak, hiszen a közönség mérete, a befogadók ismeretlensége, a tömegkommunikációs intézmény feltételezett vagy tényleges hatékonysága és politikai potenciálja következtében egy-egy rosszul sikerült véleménynyilvánításnak – amely szinte az egész társadalom szeme láttára történik – szinte kiszámíthatatlanok a negatív következményei.

Az erős kötésekben alapuló intim közösségek kommunikációs szituációjától a tömegkommunikációs megnyilatkozások felé haladva a kommunikációs folyamatok láthatósága szituációtípusról szituációtípusra fokozatosan növekszik, ami nagyban hozzájárul a kockázati tényezők növekedéséhez. A vizsgált két dimenzió a véleménynyilvánítás övezeteinek, illetve szituációtípusainak kombinálásával egy olyan mátrixhoz juthatunk, amely plasztikusan rajzolja ki a véleménynyilvánítás kockázatmentes, kis-, közepes- és nagy kockázatú toposzait.

1. táblázat A véleménynyilvánítás kockázatának mértéke, a véleménynyilvánítás övezetei és kommunikációs pályái szerint

Kommunikációs pályák, szituáció típusok	Szabad vélemények...	Kvázi-szabad vélemények...	Preferált vélemények...	Kommunikációs tabuk...
	övezetei			
„Erős kötésű pályák”	0	0	0	X
„Gyenge kötésű pályák”	0	X	X	XX
Intézményes fórumok	0	X	XX	XXX
Tömegkommunikációs intézmények	0	XX	XXX	XXX

0 = nincs a véleménynyilvánításnak kockázata.

X = a véleménynyilvánításnak kicsi a kockázata.

XX = a véleménynyilvánítás kockázata közepes szintű.

XXX = nagy a véleménynyilvánítás kockázata.

A táblázatban felülről lefelé illetve balról jobbra haladva – az első oszlop végig kockázatmentes terepe kivételével – rendre növekszik a véleménynyilvánítás kockázata. A tendencia a jobb alsó sarokban és a vele szomszédos kockákban éri el a tetőpontját. A nullával jelzett szegmens azokat az eseteket fogják át, amelyekben a magánvélemények elrejtése fel sem merül. A kis kockázattal jelzett helyzetekben rejtőzködés előfordulhat, de viszonylag ritkán, mert a kockázat csekély mértéke következtében a magánvéleményt számos esetben nyilvánosan is felvállalják. A látens közvélemény sűrűsödésének jellegzetes toposza a közepes és a nagy kockázatúnak megjelölt esetek, amelyekben a „deviáns” nézetekkel rendelkező személyek a normákhoz illetve a tabukhoz igazítják nyilvános véleményüket, miközben privát szférájukban igyekeztek megőrizni valódi felfogásukat.

A magánvélemények elrejtése, titkosítása, eltérő méretű. Az álcázásnak létezik egy radikálisabb és egy visszafogottabb formája. Az előbbiben legalábbis külsőlegesen egy behódoló alakoskodás érvényesül: a deklarált vélemény teljesen hozzáigazodik a norma által sugallt és rendszerint a többség által is osztott támogató véleményáramlathoz. A mimikriszerű alkalmazkodásnak nagy előnye, a kockázat radikális elkerülése, hátránya viszont az esetenként kialakuló kognitív feszültség.⁶ Az álcázás más kommunikációs taktikára épülő formája, amikor az ágensek magánvéleményüket kvázi-magánvéleményük mögé rejtik el. A kvázi-magánvélemény sajátos átmeneti forma, a magán és a konform módon igazodó deklarált vélemény között. Átment valamit a magánvéleményből, kifejez egy bizonyos távolságtartást, de a támogató véleményhez képest egy mérsékelt „közbülső” választ képvisel. A kvázi magánvélemény a terepszínű véleménynél kockázatosabb, de mértéktartó jellege miatt biztosít valamiféle védettséget, s a mimikrinél kisebb mértékben indukál kognitív feszültséget. A kvázi-magánvélemények inkább a kis és közepes kockázatú helyzetekben gyakoriak, míg a mimikri elsősorban a nagy kockázatú szituációkban. Ez utóbbiak esetén még a kvázi-magánvélemények is visszatetszést kelthetnek vagy egyéb negatív következményeket válthatnak ki. Az elmondottak alapján a látens közvéleményt nemcsak a magán- és nyilvános vélemények szétválása jellemzi, hanem az is, hogy a kritikai és a támogató vélemények más-más kommunikációs pályákon áramlanak. A támogató vélemények valamennyi kommunikációs csatornán megjelennek, míg a kritikai jellegűek számos esetben kiszorulnak a nyilvános fórumokról és a tömegkommunikációkból. Ez a kommunikációs pályaspecifikus kötöttség nagymértékben korlátozza a látens közvélemény közvetlen megfigyelhetőségét.

A figyelmes olvasóban már a fenti fejtegetések alapján is felvetődhetett, hogy a látens közvéleménynek – a társadalom struktúrájától, a politikai intézményrendszer jellegétől, a represszió mértékétől és a társadalmi nyilvánosság szerkezetétől és színvonalától függően – eltérő típusai lehetnek. Miután tanulmányomnak egyik alapkérdése a látens közvélemény kiterjedésének, érvényességi körének meghatározása és a látens közvélemény különböző megjelenési formái fontosak e kérdés megválaszolásának szempontjából – hacsak vázlatosan is – érdemes megkülönböztetni a látens közvélemény két legjellegzetesebb típusát, az izolált és a kiterjedt látens közvéleményt. A

6 A monolitikus társadalmakban az emberek bizonyos mértékig hozzá szoknak az ilyen típusú kognitív feszültségekhez, ami önmagában is csökkenti a fellépő disszonancia mértékét, a redukciót pedig elősegíti az a megfontolás, vagy illúzió, hogy így legalább sikerül megőrizniük a magánvéleményüket.

két típus sajátosságait és legfontosabb eltéréseit öt dimenzió – a represszió mértéke, a deklarált vélemény modális típusa, a kommunikációs pályák jellegzetessége, kritikai vélemények láthatósága és a pluralizmus ignoranciája – alapján vázoló fel.

2. táblázat Az izolált és a kiterjedt látens közvélemény jellegzetességei, az öt dimenzió alapján

A dimenziók	Izolált látens közvélemény	Kiterjedt látens közvélemény
A represszió mértéke	nagy, átfogó jellegű	mérsékelt szintű
A deklarált vélemény modalitása	túlnyomó részt támogató	támogató és közbülső (kvázi-magánvélemény)
A tipikus kommunikációs pályák	intim jellegű, „erős kötések”	„gyenge kötések” (szórványosan félnyilvános és nyilvános fórumok)
A kritikai vélemények láthatósága	alacsony szintű	közepes szintű
A pluralizmus ignoranciája	magas szintű	alacsony szintű

Az izolált látens közvélemény a kemény diktatúrákban a represszió magas szintje, a csaknem mindent átható hivatalos politikai elvárások közegében válik tipikussá. A nyilvánosan deklarált vélemények a hivatalos álláspontokat, ideológiákat visszhangozzák. A magánemberek fenntartásai, sérelmei, kritikai véleményei, nagy mértékben lefolytottak, csak a legmegbízhatóbb barátok vagy rokonok erős kötése között (főleg négy szemközti) jelennek meg. A kockázatok nagysága miatt a titkosítás kis izolált szigetei hálózati lyukakat képeznek, amelyek következtében mások kritikai véleményei, lényegében láthatatlanok.⁷ Ennek folyományaként a pluralizmus ignoranciája rendkívül magas szintű lehet.

A kiterjedt látens közvélemény elsősorban a felpuhuló diktatúrák kísérő jelensége. A mérsékelt represszió, a véleménynyilvánítás kockázatainak csökkenése, a félszabad- és szabad övezetek kitágulása nemcsak a politikai távolságtartás bizonyos formáit teszi lehetővé, hanem azt is, hogy a deklarált vélemények között növekedjenek a közbülső alternatívákat kifejező magánvélemények, sőt a kisebb kockázatú szituációkban a kritikai vélemények is szórványosan megjelenhetnek. A kiterjedt látens közvélemény formálódásában meghatározó szerepük van a gyenge kötéseknek is, amelyek megszüntetik vagy legalábbis csökkentik, kritikai vélemények izoláltságát. A nyilvános közölhetőség határai is némileg kitágulnak, bizonyos kritikai hangok esetenként a nyilvánosság színterein is megjelennek. A kommunikációs pályák nagyobb nyitottsága növeli a kritikai vélemények láthatóságát, és percipiálásának lehetőségét. A pluralizmus ignoranciája – a kritikai vélemények alulbecslése – ugyan fennmarad, de az említett kommunikációs átrendeződések következtében kisebb mint az izolált látens közvélemény esetében. A kiterjedt látens közvélemény Magyarországon főleg a rendszerváltozást megelőző két-három évben vált tipikussá.

A látens közvélemény megfigyelése és szindrómáinak elemzése szempontjából a rendszerváltozás előtti kelet-európai társadalmak, köztük a magyar is ideális laborató-

⁷ A láthatatlanság itt elsősorban a privát emberek, a társadalom nézőpontjából értendő. A hatalom csúcsán elhelyezkedők diktatúra jellegzetes eszköztára segítségével jórészt tudatában vannak a létező „el-lenségek” nézeteknek. A strukturális lyukak szerepéről lásd: Burt 1992.

riumoknak bizonyultak. Tanulmányom e fejezetében tudatosan az „itt és egykor” szerzett megfigyelésekre és kutatási eredményekre támaszkodtam. Azóta számos kutatás már a rendszerváltozás utáni demokratikus viszonyok között is kimutatta és elemezte a rejtőzködés részben újkeletű szindrómáit.⁸ Egyértelművé vált, hogy a látens közvélemény – jóllehet szűkebb tématarományban a korábbiaktól eltérő szankciók működtetésével a véleménynyilvánítás övezeteinek másfajta „eloszlása” mellett – a demokratikus intézményrendszer keretei között is azonosítható. A nyilvánosság szerkezeti átalakulása, magasabb szintje mellett jelentősen megnő a szabad- és a kvázi-szabad vélemények tartománya és összeszűkül a preferált vélemények és a tabuk övezete. Kardinális változás, hogy megszűnnek a koercitív tabuk és az izolált látens közvélemény. A kiterjedt látens közvélemény szindrómáit ugyanakkor itt és most is megfigyelhetjük különösen olyan helyzetekben, amikor „felforrósodik” a közvélemény. E tanulmány keretei között nincs lehetőségem a megosztott és felforrósodott közvélemény szimptómáinak elemzésére. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy a kellő konszenzusalapok hiánya, a társadalom éles megosztottsága jelentősen megnövelheti a véleménynyilvánítás kockázatait és valóságos táptalaja lehet a felforrósodó közvéleménynek, amely számos esetben pl.: kiélezett választási szituációkban, vagy felkorbácsolt interetnikai kérdésekben a vélemények kendőzésében titkosításában is megnyilvánul.

A KÖZÖNSÉG CSÖKKENŐ MEGKÖZELÍTHETŐSÉGE ÉS ÁTTEKINTHETŐSÉGE

Mérete, heterogenitása és komplexitása következtében a közvélemény egésze spontán módon áttekinthetetlen. Az alapanyagát képező vélemények és kommunikációs folyamatok sokaságát, véleményáramlatainak kiterjedését személyes megfigyelés útján senki sem képes percipiálni. Elisabeth Noelle-Neumann ugyan nem minden ok nélkül hozta létre a kvázistatisztikai percepció fogalmát, mely szerint az emberek alkotnak valamiféle becslést a közvéleményről, számos mérés azonban azt valószínűsítette, hogy az említett kvázistatisztikai percepciók viszonylag gyakran – a pluralizmus ignorancia fennállása esetén akár tömegesen is – tévesnek bizonyulnak.⁹ A közvélemény kvázistatisztikai percepciója ugyanis szükségszerűen torz személyes mintákon alapul. A saját egocentrikus netvörkökben vagy akár a tágabb mikrokörnyezetben szerzett benyomások alapján kialakított minták esetében statisztikai reprezentativitásról természetesen nem beszélhetünk. E személyes minták már csak rendkívül homofil jellegük következtében is lényegesen eltérnek a reprezentatív mintáktól, amelyeknek eleve feltétele, hogy az alapsokaság minden tagjának egyenlő esélye legyen a mintába való bekerülésre.

A közvélemény egészének áttekintésére csak a reprezentatív mintavétel segítségével nyílik esély. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban joggal felvethető az a kérdés, hogy a posztmodern társadalmak viszonyai között fennáll-e egyáltalán a min-

8 Lásd: Kovács 1994; Angelusz 1996, 2002; *A közvélemény-kutatás fekete napja*; Kolosi-Tóth 2002; Fischer 2005; Angelusz-Tardos 2006; Riegeler-Bartha 2006.

9 Lásd pl.: Fields-Schuman 1976; Taylor 1982; vagy O’Gorman 1975.

tába kerülés egyenlő esélyének lehetősége. Úgy gondolom, hogy a fenti elv maradéktalanul érvényesüléséről semmiképpen nem beszélhetünk. Ennek talán az egyik legszembeütőbb jele a merítési kvóták évek óta tartó csökkenő tendenciája, amelynek negatív következményeiről, számos jelentős publikáció született.¹⁰ A mérési kvóták csökkenése az elmúlt négy évtizedben, hazai terepen is érvényesült. Amíg a '60-as évek végén a '70-es évek elején a kérdezőbiztosoknak durván a minta négyötödét sikerült elérniük, addig napjainkban a kvóta alig haladja meg ennek felét. A nehézségeket fokozza, hogy az elérhetőség társadalmi-demográfiai csoportonként is különbözik. Budapesten, az elit és az értelmiség soraiban, a fiatal generációk, az aktív keresők esetében az átlagosnál lényegesen rosszabbak a megközelíthetőség feltételei.

A csökkenő merítési kvóták mellett az elért és az el nem ért sokaság – a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönség – összetétele jelentős mértékben különbözik.¹¹ Bármely magyarázó változó, amely egyszerre befolyásolja valamely vizsgálat függő változóját és eltérő megoszlásban fordul elő a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben befolyásolja a minta reprezentativitását és az eredmények validitását. Az ilyen változókat elágazó szelektoroknak nevezem. Ha például a pártpreferencia a függő változó, amely mint tudjuk településtípusonként szignifikánsan különbözik (pl.: Budapesten és a falvakban) és a két település típus állampolgárai – különböző önszelekciós folyamatok, vagy elérhetőségük következtében – eltérő arányban fordulnak elő a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben a település típusa elágazó szelektornak tekinthető. Eddigi kutatásaink alapján is tudjuk, hogy pl.: a „régio” vagy az életkor ebben a tekintetben szintén elágazó szelektorok. Miután a kutató intézetek rendszerint ismerik a fenti összefüggéseket, szakszerűen alkalmazott súlyozási eljárások segítségével többé-kevésbé csökkenthetik a torzításokat. A probléma az, hogy természetesen lehetnek ismeretlen elágazó szelektorok is, amelyek esetében éppen ismeretlenségük miatt a súlyozás útján történő reparáció nem kivitelezhető. Elágazó szelektor persze a pártpreferencia is lehet, ha a különböző pártok híveinél eltérően alakul a válaszolás és a szavazási hajlandóságok mértéke. Példát említve 1990-ben az MSZP, 1998-ban a MIÉP, 2002-ben az MSZP, a legutóbbi EU választáson a Jobbik híveinél maradt el a demoszkópiái megnyilatkozás, a szavazási részvételük mögött. A pártpreferencia mindezekben az esetekben, elágazó szelektorként működött.

A jelen fejtegetések szempontjából nem tartom szükségesnek azoknak a társadalmi változásoknak a részletes taglalását, amelyek a merítési kvóták csökkenéséhez, illetve az egyenlő elérhetőség feltételeinek romlásához vezettek. Mégis legalább futólagosan érdemes utalni arra, hogy az elmúlt évtizedek urbanizációs, illetve mobilitási tendenciái, a posztmodern életforma térhódítása, tömegkommunikáció narkotikus diszfunkciója,¹² a politika iránti ellenérzések növekedése, illetve közvélemény kutatások presztizsének csökkenése egyaránt közre játszhatott a válaszadói hajlandóság kedvezőtlen alakulásában. De akár mik is az okok és a közreható változók, önmagában az a tény, hogy a megcélzott minták tagjainak nagyobbik fele nem megszólítható – és így

10 Lásd erről pl.: Mohler et al. 2003; vagy Groves–Peyteva 2008.

11 A nemválaszolás típusairól és torzító hatásáról a hazai irodalomban lásd: Lepcsényi 2007–2008.

12 A narkotikus diszfunkció fogalma Lazarsfeld és Merton klasszikus tanulmányából származik. Lásd: Lazarsfeld–Merton 1948.

véleményeik, választási preferenciájuk a közvélemény kutatók előtt rejtve maradnak – számottevően rontja a közvélemény áttekinthetőségét.

Könnyen belátható, hogy a választói részvétel és a demoszkópiai participáció között a hasonlóságok ellenére is jelentősek a különbségek. A kétféle participáció az átfedésben lévő csoportok ellenére át is metszi egymást elkülönítve az ebből a szempontból kongruens és inkongruens csoportokat.¹³ A közönség látenciájának elemzéséhez a „politikai underclass” mellett három inkongruens típus a „láthatatlan szavazók”, a „rejtőzködő szavazók” és a „rejtőzködő nem szavazók” megkülönböztetése fokozott figyelmet érdemel (Angelusz 2005).

A politikai underclass tagjai noha szavazati joggal rendelkező állampolgárok politikai szempontból intaktak, a politika világa nem éri el érdeklődési küszöbüket. Ennek megfelelően közvélemény-kutatásokat elkerülik és a választásokon sem vesznek részt. A politikai underclass jelentős része az anyagi, a kulturális és a társadalmi erőforrások tekintetében is a deprivált csoportokhoz tartozik. A közvélemény-kutatás a választási adatok előrejelzésnél úgy tekinti őket mintha nem léteznének, hiszen egy részük címhányuk miatt be sem kerülhet a mintába, más részüket pedig nem a politikai underclass-hoz tartozó személyek pótcímeivel helyettesítik. Mindez a pluralizmus ignorancia növekedése irányába hat és hozzájárulhat a választási részvétel felülbecsléséhez.¹⁴

A megfigyelhetőség és a validitás szempontjából a legnagyobb dilemmát a láthatatlan szavazók okozzák. Ez utóbbiak mobil életformájuk, zsúfolt programjaik, esetenként a kérdés iránti averziójuk következtében elkerülik a közvélemény-kutatásokat miközben parlamenti választásokon – azok nagyobb relevanciája miatt – részt vesznek. A láthatatlan szavazók egy része eleve rejtőzködő: azért kerül el az interjútól, mert nem szeretnék felfedni politikai nézeteiket, pártpreferenciájukat. Akár tudatos rejtőzködési szándékból, akár más motívumok miatt valósul meg a „demoszkópiai abszencia” a közvélemény kutatások előtt rejtve marad a szóban forgó személyek távolmaradási vagy részvételi szándéka és pártpreferenciája. A láthatatlan szavazók a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb szintjein előfordulnak mégis bizonyosra vehető, hogy a magasabb társadalmi státuszok felé haladva arányuk megemelkedik.

A rejtőzködő szavazók annak ellenére mennek el szavazni, hogy a közvélemény-kutatás során – vagy rejtőzködési szándékuk, vagy alacsony részvételi involváltságuk miatt – úgy nyilatkoztak, hogy távol maradnak a választástól. A rejtőzködő nem szavazók esetében viszont a verbális megnyilatkozás és a tett ellenkező irányban tér el egymástól. A kérdés során a válaszoló sokszor egyszerűen a részvétel normájának engedve sztereotip módon mond igent a részvételi szándékot tudakoló kérdésre, de végül mégsem vesz részt a voksoláson. A rejtőzködő szavazók és a rejtőzködő nem szavazók válaszolói magatartásából származó torzítások szerencsés esetben – ha a két típus gyakorisága nagyjából megegyezik – semlegesíthetik egymást. A rejtőzködésükből adódó látencia első sorban a váratlanul magas vagy a meglepően alacsony

13 A választási és a demoszkópiai részvételi hajlandóság kongruens és inkongruens eseteiről lásd Tardos Róberttel írt tanulmányunkat (Angelusz–Tardos 2009).

14 A legtöbb esetben a mintába került személyek összességét vagy az elért személyeket tekintik 100%-nak noha a fent leírt okok miatt a demoszkópiai kutatások nem fedik le a potenciális közönség egészét. Ebből adódóan ha például az elért személyek kétharmada állítja, hogy részt fog venni a választáson valójában ez az elért közönség és nem a potenciális közönség kétharmada.

participáció villámfényénél válik láthatóvá. A meglehetősen magas részvétel kialakulásában rendszerint komoly szerepet játszik, hogy a rejtőzködő szavazók aránya jelentősen meghaladja a rejtőzködő nem szavazók hányadát. A váratlanul alacsony részvétel viszont gyakran abból adódik, hogy az előzőtől eltérően a rejtőzködő szavazók száma maradt el a rejtőzködő nem szavazókhoz képest.

A KÖZVÉLEMÉNY „LÁTHATATLAN” KÖVETKEZMÉNYEI

A látencia eddig vizsgált formái a megfigyelhetőség vertikális és horizontális korlátain alapultak. Az előzőek inkább a láthatóság, az utóbbiak inkább az áttekinthetőség akadályaiba ütköztek. Akár a vélemények, akár a véleménynyilvánító ágensek felől vizsgáltuk a látenciát a rejtőzködés, az elérhetőség, a megszólaltathatóság szindrómáival szembesültünk. A látencia és a közvetlen megfigyelhetőség hiánya mindkét esetben kéz a kézben jártak.

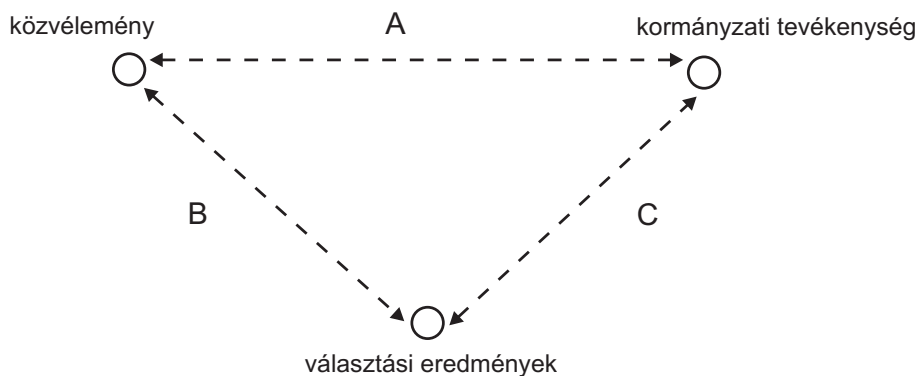
A látencia harmadik aspektusa első sorban a közvélemény dinamikájához, a vélemények perspektivikus formálódásához és transzformációjához kapcsolódik. Ezekben az eseteiben is érvényesül a közvetlen megfigyelhetőség hiánya, ez azonban elsősorban a „még nem láthatóság” illetve az „előreláthatóság” nehézségeiből származik. A még nem láthatóság a kiforratlan attitűdök, illetve a vélemények amorf jellegének a következménye és a közvéleményformálódás kezdeti stádiumához köthető. Az előreláthatóság hiánya viszont inkább a közvélemény hosszútávú alakulásának bizonytalanságával, az előre nem látható indikátor-eseményekkel illetve a közvélemény láthatatlan következményeivel hozható kapcsolatba. Az előreláthatóság hiánya, a láthatatlan következmények sok esetben csak utólagos számbavétele olyan problémakört jelez, amely közel áll a mertoni látencia elméletéhez és részben ennek keretei között értelmezhető (Merton 1980). Az értelmezést megkönnyíti, hogy Merton a látens és a manifeszt funkció fogalmát nem merev ellentétként kezelte. Felvetette annak lehetőségét is, hogy utólag felismervén a látens funkciókat a jövőben azok akár manifesztté – előre megcélzottá – is válhatnak. Érdekes számításba vennünk azt is, hogy az előre látható és az előre nem látható következmények sem élesen válnak el egymástól és mindkettőnek különböző fokozatai léteznek, miközben éppúgy előfordulhatnak előre nem látott, de nem is teljesen váratlan következmények, mint az előzetesen várt, vagy megcélzott helyzetek töredékes megvalósulása. Számos esetben éppen az eltérő esélyű alternatív jellegű következmények lehetősége – a perspektíva nyitottsága – válik a látencia forrásává.

Merton látencia felfogásának és a látens közvélemény viszonyának tárgyilagos megértéséhez természetesen figyelembe kell vennünk, hogy sem fő művében sem más írásaiban nem használta a látens közvélemény fogalmát. A látens és manifeszt funkciók érvényesülésére felhozott példái között az egyik – amely a propagandának a közvéleményre kifejtett ambivalens hatásáról szól – egyértelművé teszi, hogy az előre nem látott és így nem szándékolt következmények a közvélemény formálódásának is gyakori kísérő jelensége, amelynek tudatos bekapcsolása az elemzésbe szociológiai szempontból gyümölcsöző lehet. A látens és manifeszt funkciók fogalmi fegyvertárával Merton szerint sikeresen vizsgálható pl. hogy: „... egy propaganda kampánynak azon a bevallott célon kívül, hogy felkorbácsolja az emberek hazafiasságát, olyan kö-

vetkezménye is van-e, hogy sok ember vonakodik majd őszintén hangot adni véleményének, ha eltér a hivatalos politikától stb. Röviden azt állítjuk, hogy a szociológus sajátos szellemi teljesítménye elsősorban abban rejlik, hogy a nem szándékolt következményeket (köztük a látens funkciókat) éppúgy tanulmányozza, mint az előre látott következményeket (köztük a manifeszt funkciókat)., (Merton 1980: 654)

Jóllehet Merton felfogása számos, a továbbfejlesztés szempontjából ösztönző gondolatot tartalmaz, az előre nem látható következmények aspektusát mégis V. O. Key állította a közvéleményelmélet centrumába. A közvélemény természetrajzát és a demokratikus intézményrendszerhez – mindenek előtt a kormányzáshoz – fűződő viszonyát elemző könyvének talán a legoriginálisabb része éppen a látenciáról szóló fejezet.¹⁵ Már az eddig felvázolt jellegzetességek alapján is érzékelhető, hogy a neves szerző egész problémalátása az amerikai demokrácia viszonyaira épül és vélemények rendkívül magas szabadságfokát tételezi. Kelet-európai perspektívából nézve egy ilyen megközelítésnek egyaránt vannak előnyei és hátrányai. A hátrányok közül elsősorban azt említeném, hogy az aktivitás és az intézményesülés problémájának előtérbe állításával a vélemények kimondhatóságának kérdésköre sajátos „vakfolttá” válik, amelynek következtében fel sem merül a vélemények elrejtésének vagy titkosításának lehetősége. E felfogásnak ugyanakkor aligha vitatható érdeme, hogy a vélemények és a szavazatok kapcsolatát, a vélemények vokssokká transzformálódásának nagyon is összetett, sok esetben bonyolult áttételeket tartalmazó folyamatait helyezi vizsgálódásainak középpontjába. E koncepció szerint a látencia éppen abból adódik, hogy a véleményekből közvetlenül nem következethetünk a szavazatokra, mint ahogy – különösen kiegyenlített véleménymegosztások esetén – a közvélemény-kutatásokból sem vezethetők le lineárisan a választások eredményei. A közvélemény-kutatások által a szokásos módon megadott hibahatárok például egyáltalán nem számolnak a látenciából adódó hibákkal.

De térjünk vissza Key látencia koncepciójához. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért elgondolásának legfontosabb csomópontjait megkísérlem egy leegyszerűsített séma segítségével ábrázolni, amelyben elkülönítem a kormányzati tevékenység és a közvélemény interakcióját és mindkettőnek a választási eredményekre kifejtett hatását. A modell függő változója a választási eredmények.

1. ábra Látencia koncepció

¹⁵ V.O.Key: *A vélemények látenciája* (Key 2007).

A megszakított vonalak a hatások nehéz kiszámíthatóságát jelzik, amely szerint Key látencia felfogásának egyik legfőbb jellemzője. A kormányzati tevékenység és az aktuális közvélemény viszonya természetesen kétirányú, mégis a látencia szempontjából először azt érdemes szemügyre venni, hogy a kormányzat nézőpontjából mennyire lehet előrejelezni egy-egy releváns döntés hatását a közvélemény alakulására. Key számos olyan „adottságot” külső tényezőt említ, amelyekkel a kormányzatoknak számolniuk kell. A közvélemény alakulására ugyanis nemcsak a kormányzati döntések hatnak, hanem olyan exogen tényezők is, mint az előre nem látható spontán események vagy mint a döntések által mobilizálódó érték- és hiedelemrendszerek. Aligha vitatható, hogy a kormányzati döntést követően kialakulhatnak olyan indikátor-események, amelyek keresztezhetik a döntéshozók elképzeléseit. Valóban nem könnyű kalkulálni azzal, hogy egy-egy váratlan esemény hogyan érinti a társadalom kognitív infrastruktúráját és ennek nyomán milyen indulatok és ideológiák szabadulhatnak el. A döntéshozók természetesen eleve számolnak bizonyos váratlan hatásokkal és a közvélemény „büntetésétől” tartva sokszor nagyon óvatosan és körültekintően mérlegelik a lehetséges negatív következményeket. A korlátozott előrelátás következtében többféle forgatókönyvet hozhatnak létre. Egyes esetekben a tapasztalatok alapján olyan rutinok is kialakulhatnak, melyek eleve számolnak negatív fejleményekkel. Ilyesmit valószínűsít például az új kormányoknak az a gyakran megfigyelhető stratégiája, hogy a várhatóan kedvezőtlen visszhangot kiváltó „kényes” döntéseiket rendszerint kormányzati ciklus kezdeti szakaszára időzítik. Ez ugyanis lehetővé teszi a negatív reakciók fokozatos enyhülését és az intézkedésektől várt pozitív hatásoknak a választások időpontjához közeli érvényesülését. Így összességében – legalábbis a döntéshozók szerint – a korai döntés a későbbiekben kedvezően befolyásolja a közvéleményt és a választói magatartást.

A korai időzítés mellett szól az is, hogy a neuralgikus döntés negatív hatásait más, később sorra kerülő döntésekkel is ellensúlyozni lehet. Az alternatív kimenetekkel való kalkuláció lehetőségét a közvélemény már említett inkonzisztenciái is segíthetik. A közvélemény-kutatások által feltárt jelenség, hogy a nagyközönség gyakran egyszerre igényli a javuló gazdasági eredményeket és azt, hogy az embereknek személyesen mennél kevesebb áldozatot kelljen hozniuk a fellendülés érdekében. Az ilyen típusú inkonzisztenciák, amelyek a látencia gyakori kísérő jelenségei, rendszerint nem ismeretlenek a döntéshozók előtt: hatásukkal, bizonyos határok között számolni tudnak. Az elmúlt évtizedben is számos jelentős tanulmány irányította rá a figyelmet arra, hogy nagy formátumú államférfiak olykor milyen körültekintően mérlegelik döntéseik közvetlen és perspektívikus következményeit, különösen ha azok a választások kimenetelére is hatással lehetnek.¹⁶

A kormányzati döntések visszhangját, a várható közvélemény kiterjedését, erejét és perzisztenciáját természetesen nehéz előre megjósolni. Kézenfekvőnek látszik, hogy az előrejelzés empirikus korlátai annál nagyobbak, mennél távolabbi perspektíva előrejelzésére törekednek. Már ebből is következik, hogy a közvéleménynek, illetve a kormányzati tevékenységnek választási eredményekre kifejtett hatását – lásd az 1. ábrán a B és a C betűvel jelzett nyilakat – nehezebb „kiszámítani”, mint a kormányzatnak a közvéleményre gyakorolt hatását - lásd: az A-val megkülönböztetett nyilat.

16 Lásd pl.: Zaller 2003; vagy Brandon 2007.

Ez utóbbit a döntések fogadtatásának előzetes szondázásával, illetve megfelelő dinamikus közvélemény-kutatásokkal viszonylag jól tesztelhetjük. Más a helyzet a jövőbeli közvélemény mérhetőségével.

Hozzá kell tenni, hogy a közvélemény választói magatartássá transzformálódását a fenti séma végletekig leegyszerűsítve ábrázolja. Valójában nem egyszerűen a közvéleménynek a választási eredményekben való kifejeződéséről, a vélemények és a voksok lehetséges eltéréseiről van szó, hanem konkrét közvélemények tucatjairól, amelyek meghatározott relevancia szint felett, elvileg valamennyien befolyásolhatják az urnánál leadott szavazatokat. Ráadásul az issue-k mátrixához nem csak a választással egyidőben megnyilvánuló szinkron közvélemények tartoznak, hanem mindazok, az egymást követő diakron közvélemények is, amelyek a két választás között előfordultak.

Az sem elhanyagolható, hogy lehetnek „terra inkognitaként” megbúvó konkrét közvélemények. Egy választási ciklusban nem minden olyan közvélemény mérésére kerül sor, amelyeknek hatása lehetett a voksokra. Előfordulhattak olyanok is, amelyekre nem voltak megrendelések és az anyagi korlátok, az érdeklődés, vagy a kellő kutatói invenció hiánya miatt a közvélemény-kutatók, illetve a döntéshozók előtt ismeretlenek maradtak. A ilyen feltáratlan következmények annak ellenére nem jönnek számításba a választásokat befolyásoló közvélemények mátrixának összeállításánál, hogy egyikük-másikuk esetleg nyomot hagyott az emberek választói magatartásán. Feltételezhetjük azonban hogy a nagy relevanciájú közvélemények viszonylag ritkán kerülnek el a döntéshozók, illetve a kutatók figyelmét. Ugyanezért valószínűnek tartom, hogy a feltáratlan közvélemények a látencia-jelenségek előrejelzésnél nem tartoznak a nagyobb hibaforrások közé.

Fontosabb problémának látszik, hogy a közvélemény-kutatások mai fegyvertárával éppúgy komoly nehézséget okoz a konkrét közvélemények egyedi hatásának elkülönítése, mint együttes hatásuk kiszámítása. Minden jel arra mutat, hogy a szóban forgó látencia nem egyszerűen konkrét közvélemény-effektusok összegződéséből származik, hanem szövevényes, kumulációs, interakciós és kontextuális folyamatok következménye. Az ábrán C-vel jelzett nyíl koránt sem tekinthető magától értetődőnek. Felvetődhet az az elgondolás is, hogy a kormányzati döntéseknek a választási eredményekben kifejeződő valamennyi hatása a közvéleményen keresztül érvényesül. A közvetlen hatás számbavétele mégsem mellőzhető. A közvéleményt és a választási eredményeket a független változók részben eltérő készlete prediktálja, ennek megfelelően a kormányzati döntések közvetlen és közvetett hatása nagy valószínűséggel eltér egymástól. Azok a látencia-szindrómák, amelyek a B nyíllal jelzett utakon felmerültek a kormányzati tevékenység összehatásának előrejelzését is korlátozzák, tetéztve azokkal a nehézségekkel, amelyeket a C-vel jelzett útszakaszok tartalmaznak.

Korábbiakban már többször is utaltam arra, hogy Key hajlamos a látencia jelenségkörének kiterjesztésére és az eltúlzására is. Ennek ellenére sok igazság van abban az állításában, hogy „... kirívó esetektől eltekintve nincs ember, aki megmondaná vagy kiszámítaná egy-egy intézkedés hatását a választási eredményre” (Key 2007: 653).

Továbbra is a sémánál maradva úgy látom, hogy Key koncepciója szerint mindhárom nyíllal jelzett terület látencia forrásnak tekinthető. A szaggatott vonalak ezt az elgondolást kísérlik meg vizuálisan érzékeltetni. Magam részéről a látens közvélemény értelmezési tartományát ennél szűkebbnek látom és a rendkívüli kutatási nehézségeket kevésbé kapcsolom a látencia fogalmához. A látencia nem csak létezik, hanem számos

esetben mérhető, máskor becsülhető vagy legalábbis kimutatható. Álláspontom szerint a B és a C által jelzett nyilak mentén sűrűsödnek a közvélemény láthatatlan következményei. A keyi látencia felfogás tágassága persze összefügg azzal, hogy a közvélemény formálódásának kutatási nehézségeit eltúlozza, sőt esetenként misztifikálja is. Könyvének előszavában például így ír: „Precízen beszélni a közvéleményről nem tér el attól, mint amikor a Szentlelket kézzel próbáljuk megragadni.” (Key 1961: 8) Szellemessége ellenére nem osztom a szerző vitriolos megfogalmazását, akinek több esetben is bravúros empirikus elemzésekkel sikerült kimutatnia, a közvélemény látenciáját. Úgy gondolom, hogy napjaink társadalomkutatói sem adhatják alább.

Tanulmányom konklúziói röviden a következők: Összefoglalva az eddigi elemzéseket indokoltnak látom a látens közvélemény fogalmának kiterjesztését. A vélemények titkosítása, a magán és a nyilvános vélemények szétválása mellett a jelenséghez sorolom a véleményhordozók csökkenő elérhetőségéből, illetve konkrét közvélemények szavazattá transzformálódásából adódó látencia-szindrómákat is. Három aspektusból vizsgáltam a közvélemény látenciáját. Az elsőnél a láthatóság, a másodiknál az áttekinthetőség, a harmadiknál az előreláthatóság akadályai a látencia fontos optikai komponensének bizonyultak. Mindhárom esetben közös vonás, a közvetlen megfigyelhetőség hiánya. A fogalom kiterjesztése úgyis megfogalmazható, hogy a tág értelemben felfogott látens közvélemény nem csak a vélemények szándékolt elrejtését, hanem a látencia nem intencionált folyamatait is magába foglalja. A fogalom térfogatának kitágítása megítélésem szerint hozzá járulhat a közvélemény kutatás szemléleti horizontjának bővüléséhez és látens közvélemény iránti nagyobb fogékonysághoz.

A három aspektust külön vizsgálva kétségtelennek látszik, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása a rendszerváltozás előtt sokkal átfogóbban érvényesült. Szűkebb kiterjedésben a vélemények elrejtésével azonban az elmúlt húsz évben is bőségesen találkozhattunk. Ezzel ellentétben a csökkenő elérhetőségéből származó látencia elsősorban a jelen és a jövő közvélemény-kutatását fenyegeti. A konkrét közvélemények szavazatokká transzformálódásának dilemmái feltételezi a demokratikus választásokat. Ilyen típusú látencia problémáról a Kádár-rendszer vonatkozásában nem beszélhetünk.

IRODALOM

A közvélemény-kutatás fekete napja (é.n.):

<http://www.gallup.hu/Gallup/release/ppref020408.htm>.

Angelusz R. (1973): Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. *Valóság*, 10: 35–41.

Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat.

Angelusz R. A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig – A látens közvélemény természetrajzához. *Világosság*, 32(7–8): 518–533.

Angelusz R. (1996): A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája. *Jelkép*, 1: 3–22.

Angelusz R. (2000): A látens közvéleménytől a pluralizmus ignoranciájáig. *Szociológiai figyelő*, 1-2.

Angelusz R. (2002): A közvélemény-kutatások és a pluralizmus ignoranciája. In Sükösd M.–Vásárhelyi M. Szerk.: *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*. Budapest: Élet és irodalom.

- Angelusz R. (2005): A közönség elérhetősége avagy a közvélemény kutatások reprezentativitásának akadályai. *Jelkép*, 4: 5–13.
- Angelusz R.–Tardos R. (2006): „Rejtőzködő szavazatok” és a társadalmi- politikai miliő, a látencia probléma vizsgálatának egy megközelítése. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Mérésről-mérésre*. Budapest: DKMKA–Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Angelusz R.–Tardos R.: Demoszkópiai reprezentativitás és demokratikus reprezentáció. In Enyedi Zs. szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest: DMKA–Századvég.
- Brandon, R. (2007): Explaining latent Opinion: Presidential Anticipation of Public Preferences, 1976–2001. Paper prepared for the American Political Science Association’s meeting Chicago IL.
- Burt R.S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge M.A.: Harward University Press.
- Fields, I.–Schuman, H.: Public Beliefs About the Beliefs of the Public. *Public Opinion Quarterly*, 40: 427–448.
- Fischer Gy. (2005): Sikerek és kudarcok a magyarországi választási előrejelzésekben. In Mészáros I.–Szakadat I. szerk.: *Magyarország politikai atlasza 2004*. Budapest: Gondolat.
- Glynn, C.I. (1997): Public Opinion as a Normative Opinion Process In Burleson, B.R. ed.: *Communication Yearbook 20*. London: Sage Publications.
- Groves, R.M.–Peyteva, E. (2008): The Impact of Nonresponse Rates on Nonresponse Bias. *Public Opinion Quarterly*, 72(2).
- Key, V.O. (1961): *Public Opinion and American Democracy*. New York: Alfred A. Knopf.
- Key, V.O. (2007): A vélemények látenciája In Angelusz R.–Tardos R.–Terestyéni T.: *Media, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T.–Tóth I.Gy. (2002): Egy tévedés története. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 339–367.
- Kovács A. (1994): Látencia és mobilizálhatóság. *Szociológiai Szemle*, 4: 21–41.
- Lazarsfeld, P.–Merton R.: Mass Communication Popular Taste and Organized Social Action. In Bryson, L. ed.: *The Communication of Ideas*. New York, N.Y.: Harper.
- Lepcsényi L. (2007–2008): Közvélemény operacionalizálása és a nem válaszolás értelmezésének lehetőségei. *Jelkép*, 4:1.
- Merton, R. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat.
- Mohler, P.P.–Koch, A.–Gabler S. (2003): Alles Zufall oder? Ein Diskussionbeitrag zur Qualität von face to face – Umfragen in Deutschland. *Zuma Nachrichten*, November.
- Nagy L.G. (1989): Történelem-képek és jövő-képek. Ideológiai jellegű nézetszerveződések a 80-as évek elején. Kandidátusi értekezés.
- Noelle-Neumann E. (1980): *Die Schweigespirale, Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München–Zürich: R. Piper.
- O’Gorman H.I. (1975): Pluralistic Ignorance and white estimates of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 39(3): 313–330.
- Riegler A.–Bartha E. (2006): Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Mérésről-mérésre*. Budapest: DKMKA–Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Taylor D.I. (1982): Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: Formal Analyses. *Public Opinion Quarterly*, 46: 310–335.
- Vásárhelyi M. (2007): *Csalóka emlékezet A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony: Kalligram.
- Zaller, I. (2003): Coming to Grips with V. O. Key’s Concept of Latent Opinion. In Mackuen, M.–Rabinovitz, G. eds.: *Electoral Democracy*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.